

Sâmânoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi*

HASAN KURT

DOÇ.DR., ANKARA Ü. İLAHİ YAT FAKÜLTESİ

e-mail: kurt@divinity.ankara.edu.tr

abstract

The Sovereignty Struggle of Ismail b. Ahmad. Ismail b. Ahmad, the ruler of Sâmanîds, aimed to continue his sovereignty in Transoxiana, and to spread it to the whole Khurasan. At the result of his struggle against Saffârids and Zaidids, he realized this aim. Thus the sovereignty period of Sâmanîds began in both of Khurasan and Transoxiana after did Tahirîds. Abbâsîds were pleased with the victory of Ismail b. Ahmad who was their governor since the beginning of his rule in Transoxiana. Mu'tadid, Abbâsîd Caliph, ratified his viceroyalty for Transoxiana and Khurasan. But the influence of Abbâsîd caliphate on the viceroyalty of Ismail b. Ahmad was only at symbolic level. Because in our sources, there is no evidence that he paid regular taxes or tribute to the caliph, any more than did the Saffârids. Even it seems Ismail b. Ahmad ruled Khurasan and Transoxiana not as a viceroy but as a king. The rule of Ismail b. Ahmad was also supported by the people of Khurasan and Transoxiana.

key words

Ismail b. Ahmad, Transoxiana, Khurasan, Nestorian Christianity, Muhammad b. Zaid, Tahirids, Saffârids, Amr b. al-Laith, Râfi' b. Harthama.

* Bilindiği gibi internet artık pek çok alanda olduğu gibi ilmi çalışmalarda da göz ardı edilemeyecek kadar açık bir şekilde varlığını hissettirmektedir. Elektronik dergiler, arama motorları gibi birçok konuda internetten faydalanma imkanı ortaya çıkmıştır. Yine kaynak eserler dijital kamerayla kaydedilip web sitelerinde yayınlanmaya başlanmıştır. <http://www.akurmak.com> adresli web sitesi bunlardan biridir. Bu siteden yararlanmanın pek çok faydaları bulunmaktadır. *Ara-bul* komutuyla, araştırma yaptığımız konuyla ilgili bu sitede yer alan kaynaklardaki bilgilerin gözden kaçırılmaksızın tümüne ulaşabilme fırsatı doğmuştur. Ayrıca zamandan da büyük tasarruf edilebilmektedir. Kısa zamanda onlarca eser bir anda taranabilmektedir. Fakat bu kaynakların gerçekten aslına uygun bir biçimde yayınlanıp yayınlanmadığı endişesi bulunmaktadır. Çünkü bu web sitelerindeki kitap sayfaları herhangi bir baskıyı esas almamaktadır. Bu siteler sayfa düzenlerini kendileri belirlemektedirler. Bununla birlikte bu web siteleri artık görmeyen kadar çoğalmaya ve büyük kolaylıklar sağlamaya devam etmektedir. Bu nedenle yukarıda sözünü ettiğimiz web sitesinde yer alan kaynaklardaki bilgilerin doğru kaydedilip kaydedilmediğini tespit için kütüphanelerdeki basılı nüshalarıyla karşılaştırmasını yaptık. Yapmış olduğumuz tespitler sonucunda herhangi bir hataya rastlamadık. Bu yüzden ilgili web sitesinin ve benzerlerinin ihtiyatı elden bırakmadan kullanılabilirliği kanaatine vardık. Bu kanaatimizi okuyucularımızla da paylaşabilmek için basılı nüshalardaki sayfa numaralarıyla ilgili web sitesinin kaynaklarındaki sayfa numaralarını birlikte kaydettik.

Nasr b. Ahmed döneminde (250-279/864-892) Sâmânîoğulları, Mâverâünnehir'de görünürde Abbasîlere bağımlı olmakla birlikte fiilen bağımsız bir devlet haline gelmişti. Nasr b. Ahmed'in ölümü üzerine, Sâmânîoğulları Devleti'nin başına geçen kardeşi İsmail b. Ahmed (279-295/892-907), devraldığı hakimiyet mirasını daha güçlendirmek ve alanını genişletmek için büyük bir mücadele içine girdi. Saffâroğulları tarafından 259/873'te yıkılan ve 284/897'de ise tamamen tarihe karışan Tahiroğullarının¹ boşluğunu doldurmak ve Mâverâünnehir'in de içinde bulunduğu tüm Horasan'da hakimiyet kurmak için faaliyet gösterdi. Bu makalede kaynak eserlerden hareketle günümüzde yapılmış araştırma eserleri de dikkate alınarak söz konusu faaliyetler değerlendirilecektir. Böylece Horasan ve Mâverâünnehir'in tarihinde önemli rol oynayan Sâmânîoğulları Hanedanı'nın hakimiyet mücadelesi süreci İsmail b. Ahmed'in şahsında aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1. Mâverâünnehir'de Tek Güç Olma Çabası

İsmail b. Ahmed her şeyden önce kendi döneminden itibaren başkenti Buhârâ olan devletini Mâverâünnehir coğrafyasında güçlendirme ve genişletme çabası içine girdi. Bu meyanda 280/893 yılında henüz İslâm'ı kabul etmemiş Türklere karşı askerî bir sefer düzenledi. Rivayete göre bu sefer sırasında bölgenin Türk hükümdarı ve eşi de içinde olmak üzere yaklaşık on bin kişiyi esir aldı. Pek çok kimseyi de öldürdü. Sayısız miktarda hayvanı ganimet olarak ele geçirdi. İsmail b. Ahmed'in ordusunda bulunan her bir Müslüman atının payına paradan ganimet olarak bin dirhem düştü. At, koyun ve deve gibi hayvanlar ise bu miktardan hariçtir.² Narşahî (ö.348/959) bu mücadeleler sırasında İsmail b. Ahmed'in ele geçirdiği Türk toprağının, bugünkü Bişkek'in batısına düşen³, Taraz olduğunu nakletmektedir.⁴ Bu durumda söz konusu seferin, Oğulcak Kadir Han'ın (ö.495/1102) yönetiminde bulunan Karahanlılar üzerine yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵ Bu savaşın Sâmânîoğullarının hakimiyetlerinin güçlenmesinde büyük payı bulunmaktadır. Narşahî, Taraz

¹ Geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002, 110-116, 172-177.

² Taberî, *Tarihü'r-Rusül ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, trz., X, 34; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Fıvâri'l-Edeb*, thk. M. Cabir Abdu'l-Âl el-Hîni, Kahire, 1984, XXV, 334; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 5823; Mîrhond, *Ravzatü's-Safâ*, Lucknow, 1913, IV, 11; Mîrhond, *Histoire Des Samanides* (Farsça metin kısmı), haz. M. Defremery, Paris, 1845, 6.

³ Frye, *Orta Çağın Başarıları Buhârâ*, trc. Hasan Kurt, Ankara, 2000, 76.

⁴ Narşahî, *Tarihü Buhârâ*, thk. Emin Abdülmeccid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî, Mısır, trz , 117.

⁵ Muheyymid, "Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları" çev. Ali Aksu, http://www.cumhuriyet.edu.tr/akademik/fak_ilahiyat/der51/15.htm (18.9.2002).

yöneticisi ve beraberindeki önde gelenlerin Müslüman olduklarını, İsmail b. Ahmed'in de buranın en büyük kilisesini hakimiyet sembolü olarak camiye çevirdiğini nakletmektedir.⁶ Türkler arasında yayılmış, hatta İsmail b. Ahmed döneminden asırlar önce Çin'e bile girmiş bulunan Nesturî Hristiyanlığı bu savaş sonucunda bölgedeki nüfuzunu kaybetmiştir.⁷ Savaş sonunda Karahanlıların başkenti, Taraz'dan Kaşgar'a taşınmıştır. 291/904 senesinde Karahanlılar Sâmânoğulları Devleti'ne karşı intikam saldırısında bulunmuşlarsa da İsmail b. Ahmed tarafından bozguna uğratılmışlardır.⁸

İsmail b. Ahmed henüz İslâm'ı kabul etmemiş olan Türklerin akınlarını durdurmak için Seyhun ötesinde bir savunma hattı oluşturmuştur.⁹ Türk topraklarına akınlar düzenlemek ve kendi bölgesinin güvenliğini sağlayabilmek için sınır bölgelerinde ribatlar yaptırmıştır. Bu ribatların bakım ve tamiri, orada kalanların ihtiyaçlarının karşılanması için büyük vakıflar kurmuştur. Rivayete göre bu ribatların her biri bin atlının barınabileceği kapasiteye sahipti.¹⁰ Ayrıca yolcular için de kalabilecekleri yerler inşa etmiştir.¹¹

İsmail b. Ahmed Mâverâünnehir'de tek güç haline gelme yolunda mücadele verirken mevcut güç dengelerini de göz önünde bulundurmıştır. Bu anlamda mahallî yöneticilerle antlaşmalar yaparak onları kendi etrafında birleştirmiştir. Ortam müsait olduğu zaman da yakınlarından birini vali tayin ederek bölgelerin kontrolünü sağlamaya çalışmıştır. İsmail b. Ahmed yine kendisine karşı ağabeyi Nasr b. Ahmed'i desteklemiş olan kardeşinin yerine İshak b. Ahmed adlı küçük kardeşini Fergana valisi yapmıştır.¹² Rivayete göre İshak b. Ahmed âlim bir şahsiyetti. Yine âlim birisi olan babasının yanı sıra Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkindî, Sâlim b. Galib es-Semerkindî, Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Mervezî'den ders almıştır. Kardeşi Ebu'l-Hasan Nasr b. Ahmed, Salih b. Ebî Rumejh, Kadı Abdullah b. Yahya b. Musa ve Sehl b. Şâzeveyh ise ondan rivayetlerde bulunmuşlardır. İsmail b. Ahmed muhtemelen bu ilmî yönünden dolayı kardeşi İshak b. Ahmed'e bir

⁶ Narşahî, 117.

⁷ Frye, *Buhârâ*, 76.

⁸ İbnü'l-Cevzi, *el-Müntazam fi Târihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Beyrut, 1995, VII, 354; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1933, XI, 98.

⁹ Fuat Köprülü, *Sâmân Oğulları*, "Türk Tarihinin Ana Hatları" eserinin müsveddeleri No: 53, s.2.

¹⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücüm'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire, 1932, III, 163; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 602; İbn Kesîr, XI, 106.

¹¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefyât*, haz. Albert Dietrich, Stuttgart, 1991, IX, 89.

¹² Frye, *Buhârâ*, 76.

dönem Buhârâ'da mezâlim mahkemesinde hakimlik görevi de vermiştir.¹³ Yine kendi oğlu Ahmed b. İsmail'i de Semerkant valiliğine getirmiştir.¹⁴

İsmail b. Ahmed, kendisini Tahiroğullarının mirasçısı görmesinin sonucu olarak onların tüm iktidar miraslarına sahip çıkmaya çalışmıştır. Çünkü Tahiroğullarının Râfi' b. Herseme eliyle yeniden toparlanma çabasının 283/896'da tamamen başarısızlığa uğraması, komutanlarının Saffâroğullarının ya da Sâmânoğullarının tarafına geçmesine yol açmıştı. Bu sırada Tahiroğulları adına Horasan'da hakimiyet mücadelesi veren Râfi' b. Herseme'nin komutanlarından Muhammed b. Harun, İsmail b. Ahmed es-Sâmânî'nin hizmetine girmiştir.¹⁵ Yine Eski Fars valilerinden Ali b. Hüseyin, Cuzcan Emîr'nden yardım isteginde bulunmuş fakat olumsuz cevap almıştı. Bunun üzerine İsmail b. Ahmed'den benzer istekte bulunmuştu. Ali b. Hüseyin 249-250/863-864 yıllarında Fars'ta başarısız bir isyan girişiminde bulunduktan sonra aynı bölgenin bir köşesinde hayatını sürdürmekteydi.¹⁶ İsmail b. Ahmed böyle önde gelen bir kimsenin yardım isteginde bulunuşundan büyük memnuluk duymuş ve onu askerî törenle karşılamış, isteklerini de yerine getirmişti. İsmail b. Ahmed, daha sonra Firebr'e yerleşen Ali b. Hüseyin'i, oğlu tarafından aralarında çıkan bir savaş sırasında öldürülmesine kadar sürekli hediyeler göndererek onurlandırmıştır.¹⁷ Böylece onun kendi yanında yer almasını sağlamış, gücünü ve nüfuz alanını genişletmeye çalışmıştır. Bu gelişmeler Sâmânoğulları ile Saffâroğullarını Horasan'da yaşanan iktidar mücadelesinin en büyük tarafları haline getirmiştir.

2. Saffâroğullarıyla Mücadele

Her geçen gün Mâverâünnehir'de gücünü artıran Sâmânoğullarının karşısında Saffâroğulları bulunmaktaydı. Saffâroğulları, Tahiroğullarının bütün mirasına sahip olmak konusunda oldukça kararlı bir tavır içindeydi. Buna bağlı olarak da Sâmânoğullarıyla girişecekleri kaçınılmaz mücadeleye adım adım yaklaşmaktaydılar. Bu anlamda Saffâroğullarının lideri Amr b. Leys, İsmail b. Ahmed'in kontrol altına alma planları yaptığı Harezmsahları kendine bağla-

¹³ Sem'ânî, *el-Ersab*, tlk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, 1988, III, 201; <http://www.alwaraq.com>, (4.12.2002), 1035. İshak b. Ahmed 23 Safer 301/28 Eylül 913 tarihinde hapis hayatı yaşadığı Buhârâ Kalesi'nde ölmüştür. Bkz. İbn Mâkûlâ, *el-İkmal*, tlk. Abdurrahman b. Yahya, Haydarabad, 1966, V, 149; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 798.

¹⁴ Narşahî, 116.

¹⁵ Taberî, X, 50 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târib*, Mısır, 1357, VII, 457 vdd., 483; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. M.Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, trz., IV, 260; Kurt, 172-177.

¹⁶ Bkz. Kurt, 132.

¹⁷ Narşahî, 117 vd.

mak için girişimlerde bulundu. Bu sırada Horasan'da hakimiyet kurma mücadelesi veren Râfi' b. Herseme 283/896 yılında Amr b. Leys karşısında büyük bir yenilgiye uğramış ve askerleri dağılmıştı. Râfi' b. Herseme kendisine bağlı bulunan Harezmi'ye gittiğinde buranın yöneticisi olan Harezmsah Ebû Said Muhammed b. Amr el-Harezmî, onun artık gücünü tümüyle yitirdiğini gördü. Râfi' b. Herseme ile birlikte hareket etmenin artık kendisine bir faydası olmayacağına, hatta böyle bir birlikteliğin Saffârögulları karşısında kendisini zora sokacağına kanaat getirdi. Bu nedenle onu tutuklayıp başını kesti ve ilişkilerini geliştirmek istediği Amr b. Leys'e gönderdi.¹⁸ Bu durum Râfi' b. Herseme ile dost olan İsmail b. Ahmed'in canını sıktı. Çünkü ikisi arasında siyâsî ve askerî bir dayanışma vardı. İsmail b. Ahmed, Horasan'da sürdürdüğü hakimiyet mücadelesinde Râfi' b. Herseme'ye destek vermekteydi. Bunun bir sonucu olarak 272/885 yılında Ebû Talha b. Şerkeb'in hakim olduğu Merv üzerine yaptığı seferde Râfi' b. Herseme'nin yanında yer almıştı. Sonuçta Ebû Talha b. Şerkeb yenilgiye uğramıştı.¹⁹ Yine Râfi' b. Herseme de İsmail b. Ahmed'e ağabeyi ile yaşadığı iç mücadelede destek vermişti. İki tarafın barışmasını sağlamıştı. Hatta Harezmi'nin yönetimini ona bırakacağını belirtmişti.²⁰ Sonuçta Harezmsah Ebû Said'in tutumu yüzünden İsmail b. Ahmed, bir müttefikinin yanı sıra Harezmi'yi de Amr b. Leys'e kaptırmıştı. Bu durum Amr b. Leys ile İsmail b. Ahmed arasındaki gerginliğin artmasına neden oldu.²¹

Harezmi'yi de kendisine bağlayan Saffârögullarının lideri Amr b. Leys, artık doğrudan doğruya Sâmânogullarına gözünü çevirdi. Horasan'ın yanı sıra idarî bakımdan daha önce Tahiroğullarına bağlı bulunan Mâverâünnehir'de de hakimiyetin kendi hakkı olduğunu iddia etmeye başladı. Amr b. Leys, Râfi' b. Herseme'nin kesik başını Halife Mu'tezid'e gönderirken ondan Mâverâünnehir'in de içinde bulunduğu bütün Horasan'ın yönetiminin daha önce Tahiroğullarına olduğu gibi şimdi de kendisine bırakılmasını istedi.²² Halife Mu'tezid, Tahiroğullarının Horasan'daki nüfuzunu tümüyle sona erdiren

¹⁸ Taberî, X, 50 vd.; Mes'ûdî, IV, 260. Geniş bilgi için bkz. Kurt, 175 vd.

¹⁹ İbnü'l-Esir, VII, 368 vd.

²⁰ Narşahî, 112-116; Mîrhond, *Samanids*, 3 vdd.

²¹ *Târih-i Sistan*, haz. Melikü's-Şuara Behar, Tahran, trz., 253; Bosworth, "Tahirids and Saffarids", *The Cambridge History of Iran*, ed. R.N. Frye, (Cambridge, 1975), IV, 121.

²² Gerdizî, *Târih-i Gerdizî*, Tahran, 1327, 11; İbn Haldun'un eserinde Râfi' b. Herseme'nin adı konusunda karışıklık bulunmaktadır. Bir sayfada Râfi' b. Leys, diğer sayfada Râfi' b. Herseme, bir başka yerde yine Râfi' b. Leys olarak aktarılmıştır. Fakat bu son yerde kardeşinin adı belirtilirken Muhammed b. Herseme şeklinde yazılmıştır. Bkz. İbn Haldun, *d-İber*, yy., trz., IV, 328, 330, 346 vd.; <http://www.alwaraq.com>, (12.12.2002), 2156.

Amr b. Leys'e yaptıklarına karşılık olarak 284/897 yılında Rey²³, 285/898 yılında ise Mâverâünnehir valiliğini vermek zorunda kaldı. Bu durum Mu'tezid'in sarayında toplanan Horasanlı hacılar aracılığıyla bütün şehirlere iletildi.²⁴ Böylece Abbasî Devleti tarafından Tahiroğullarının Horasan'daki mirasçısı olarak Saffâroğulları onaylanmış, İsmail b. Ahmed ise resmîyette Mâverâünnehir valiliği görevinden alınmış oldu. Fakat bu durumun fiilen bir değeri yoktu. Çünkü Mâverâünnehir'de fiilen Sâmânoğulları hâkim bulunmaktaydı. Saffâroğullarının önce onları ortadan kaldırması gerekmekteydi. Ayrıca Halife'nin Mâverâünnehir'i Saffâroğullarına verdiğini açıklamasının amacı, Nöldeke'nin de belirttiği gibi muhtemelen Saffâroğullarıyla Sâmânoğullarının birbirlerini tahrip etmeleri ve zayıf düşürmeleri için ortam hazırlamaktı.²⁵

Amr b. Leys, tüm Horasan'ın meşru yöneticisi olduğuna ilişkin Halife'den aldığı onayı da gerekçe göstererek Horasan'da bulunan mahallî yöneticileri kendisine itaat etmeye çağırdı. Narşahî'nin rivayetine göre onun bu çağrısını Belh Emîri Ebû Davud ve Cuzcan Emîri Ahmed b. Ferîgun kabul ederken İsmail b. Ahmed geri çevirdi. Amr b. Leys gönderdiği elçiler aracılığıyla yalnızca tüm Horasan'ın hakimi olarak kendisini tanımasını yeterli sayacağını ve herhangi bir şekilde vergi istemeyeceğini bildirmesine rağmen İsmail b. Ahmed kabul etmedi. Üstelik bu konudaki kararlılığını göstermek için Amr b. Leys'in elçilerinin getirdiği hediyeleri geri çevirdi ve onlara hakaret etti. Hatta onların Ceyhun Nehri'nin Mâverâünnehir yakasına bile geçmesine izin vermedi. Cuzcan ve Belh emirlerinin itaatinin kendisi için bir ölçü olmayacağını, bu kimseleri ancak emrindeki adamlar konumunda gördüğünü söyleyerek küçümsedi. Bu olay Amr b. Leys ile İsmail b. Ahmed arasında savaşı kaçınılmaz hale getirdi.²⁶ Taberî'ye göre ise savaşı kaçınılmaz hale getiren olay, İsmail b. Ahmed'in Amr b. Leys'den Mâverâünnehir'in yönetimini kendisine bırakmasını istemesi ve Amr b. Leys'in onun bu isteğini şiddetle reddetmesiydi.²⁷

Amr b. Leys, Ali b. Suruş'un komutasında bir orduyu İsmail b. Ahmed'in üzerine gönderdi. Ardından da yardım için beş bin kişilik bir or-

²³ İbnü'l-Esir, VI, 88.

²⁴ Taberî, X, 67; İbnü'l-Esir, VI, 91.

²⁵ Nöldeke, *Sketches From Eastern History*, Beyrut, 1963, 201.

²⁶ Narşahî, 118.

²⁷ Taberî, X, 76. Nüveyrî ve Mîrhond, İsmail b. Ahmed'in Amr b. Leys'ten Mâverâünnehir'in yönetimini kendisine bırakmasını aşağıda bahsedeceğimiz birinci çatışmadan sonra istediğini kaydetmektedir. Bkz. Nüveyrî, XXV, 334 vd.; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 5824; Mîrhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, 6.

duyla Muhammed b. Leys'i yollayarak ona takviyede bulundu.²⁸ Bunun üzerine yirmi bin kişilik ordusuyla Ceyhun'un Horasan yakasına geçen İsmail b. Ahmed ile Ali b. Suruş arasında 285/898 yılında Ebâverd yakınında çatışma çıktı. Sonuçta İsmail b. Ahmed, Amr b. Leys'in komutanlarından Muhammed b. Ali b. Suruş'u ve Nişaburlu pek çok tanınmış insanı esir aldı. Narşahî'nin rivayetine göre İsmail b. Ahmed, çevresindekilerin tepkisine rağmen Amr b. Leys'in esir düşmüş askerlerine iyi davrandı ve onları serbest bıraktı. Onların bir daha geri dönmeye cesaret edemeyeceklerini belirterek çevresindekilerin, bu davranışına tepkisini yatıştırdı. İsmail b. Ahmed bu savaştan bol miktarda altın, gümüş, giyecek ve silah ele geçirmiş olarak Buhârâ'ya döndü.²⁹ Barthold'un da belirttiği gibi İsmail b. Ahmed, fidye almayarak düşmanlarının direncini kırmayı amaçlamıştır. Çünkü Amr b. Leys elinin sıklığı nedeniyle önde gelen adamları ve askerleri tarafından pek sevilmemekteydi. Bu yüzden onlardan bir bölümünün İsmail b. Ahmed'in tarafına geçtikleri nakledilmektedir.³⁰

İsmail b. Ahmed karşısında ordusunun uğradığı yenilgiyi hazmedemeyen Amr b. Leys, ertesi yıl yeniden savaş hazırlıklarına başladı. Bunun üzerine İsmail b. Ahmed de savaş hazırlıkları yaptı. Harezmi bölgesinden Mansur b. Karatekin ve Pars el-Beykendî birlikleriyle İsmail b. Ahmed'e yardım için geldi. Ayrıca Türkistan ve Fergana'dan da Narşahî'nin rivayetine göre otuz bin kişilik destek ulaştı. Bir yıl önceki savaşta olduğu gibi Saffârîogullarının ve Sâmânogullarının orduları Belh'te karşı karşıya geldiler. İki taraf arasında bir süre devam eden kuşatma, yer değiştirme gibi savaş taktikleri sonrasında çıkan kısa süreli bir çatışmada Amr b. Leys'in ordusu tekrar yenilgiye uğradı; Amr'ın askerlerinin bir kısmı öldürülürken, bir kısmı da esir edildi. Amr b. Leys de bu esirler arasında yer aldı. Bu olayın ne zaman gerçekleştiği konusunda kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Amr b. Leys'in esir alındığı tarihi İbn İsfendiyar 282/895 yılı, *Târîh-i Sistan* müellifi ve Hamza el-İsfahânî 29 Rebiülahir 287/3 Mayıs 900, Narşahî ise 14 Cemaziyelevvel 288/6 Mayıs 901 olarak nakletmektedir.³¹ Taberî ise İsmail b. Ahmed'in Amr b. Leys'i

²⁸ Nüveyrî ve Mirhond, Amr b. Leys'in İsmail b. Ahmed üzerine gönderdiği ordunun komutanının adını Muhammed b. Beşir olarak kaydetmektedir. Bkz. Nüveyrî, XXV, 334; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 5824; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, IV, 5. Tarih-i Sistan'da ise Muhammed b. Bişir olarak kaydedilmektedir. Bkz. *Târîh-i Sistan*, 254.

²⁹ Narşahî, 107, 118 vd.; *Târîh-i Sistan*, 254; Nöldeke, 202.

³⁰ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990, 242.

³¹ İbn İsfendiyar, an *Abridged Translation of the History of Tabaristan*, trc. E.G.Browne, M.A., M.B., Leiden, 1905, 193; *Târîh-i Sistan*, 256; Hamza el-İsfahânî, *Târîhu Sirâ Mulûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, Beyrut, trz., 178; Narşahî, 120 vd.

yenilgiye uğrattığı ve esir aldığına ilişkin haberin 25 Cemaziyelevvel 287/28 Mayıs 900 tarihinde Halife Mu'tezid'e ulaştığını kaydetmektedir.³² Haberin Halife'ye ulaştırılması sırasında geçen zaman da dikkate alındığında kaynaklar arasında bir yıldan daha fazla bir zaman farkı ortaya çıkmaktadır. İbn Kesîr de Taberî'nin rivayetini doğrular mahiyette iki taraf arasındaki savaşın 286/899 yılında olduğunu nakletmektedir.³³ Bu yüzden Frye'nin de belirttiği gibi, Amr b. Leys karşısında İsmail b. Ahmed'in kazandığı zaferin tarihinde bir belirsizliğin olduğu açıktır.³⁴ Amr'ın esir edilişi çağdaşları üzerinde büyük bir tesir bırakmıştır. Bu olay hakkında pek çok şey yazılıp çizilmiştir.³⁵

Rivayete göre İsmail b. Ahmed, Amr b. Leys'i savaş esiri olmaktan çok misafir devlet adamı gibi Mâverâünnehir'e getirdi. Onun bu olgun davranışı karşısında Amr b. Leys de Belh'te gizlediği on yük altının yerini söyleyerek İsmail b. Ahmed'e vermek istedi, ancak o bunu kabul etmedi.³⁶ Dindar bir şahsiyet olduğu vurgulanan İsmail b. Ahmed'in gayri meşru yolla elde edilmiş bir servet diye düşündüğü için bu hazineyi geri çevirdiği belirtilmektedir. Mirhond, İsmail b. Ahmed'in kişiliğini dikkate alarak bu rivayetin doğru olabileceği kanaatini taşıdığını belirtmektedir.³⁷ Bu rivayet, doğru olsa da olmasa da İsmail b. Ahmed'in âdil bir yönetici olduğu yönünde toplumda genel bir kanaatin bulunduğunu göstermektedir.

Narşahî, Halife Mu'tezid'in isteği üzerine Amr b. Leys'i Bağdat'a göndermek zorunda kaldığını aktarmaktadır. Rivayete göre, buna rağmen İsmail b. Ahmed, Amr b. Leys'e Bağdat'a gitmeyi istemediği takdirde kendisini göndermeyeceğini belirtmiştir.³⁸ *Târîh-i Sistan*'a göre İsmail b. Ahmed, onu fidye karşılığında serbest bırakmayı düşünmekteydi. Fakat Amr'ın yerine geçen torunu Tahir b. Muhammed ve kardeşi Yakub b. Muhammed fidye ödemeye yanaşmadı.³⁹ Bunun üzerine Amr b. Leys Bağdat'a gönderilmesini istedi. İsmail b. Ahmed yakın adamlarından Eşnas'ın ve Halife Mu'tezid tarafından bu konuyla ilgili olarak Mâverâünnehir'e gönderilmiş bulunan Abdullah b.

³² Taberî, X, 76 vd.

³³ İbn Kesîr, XI, 80.

³⁴ Frye, "The Sâmanids", *Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1975, IV, 138.; Frye, *The Golden Age of Persia*, London, 1977, 200.

³⁵ Frye, *Bukhârâ*, 77; Köprülü, 3.

³⁶ Narşahî, 121 vd.

³⁷ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, haz. M. Altay Köymen, Ankara, 1999, 15; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, IV, 11; Mirhond, *Samanides*, 7.

³⁸ Narşahî, 122; Mirhond, *Samanides*, 6.

³⁹ *Târîh-i Sistan*, 258 vdd.; Bosworth, 121.

Feth'in gözetiminde Amr b. Leys'i Bağdat'a yolladı.⁴⁰ Narşahî'nin rivayetine göre Amr b. Leys Bağdat'ta Mu'tezid'in halifelığının sonuna kadar hapiste kaldı.⁴¹ 289/902 yılında⁴² yeni Halife el-Müktefi'nin isteksizliğine rağmen Kasım b. Ubeydullah'ın entrikası sonucunda burada öldürüldü.⁴³

İsmail b. Ahmed, Amr b. Leys'in yenilgisinden sonra kendisine sığınan Fars'ta hüküm süren onun torunu Tahir b. Muhammed'i himayesine aldı. Tahir lehinde onun üzerine Bedr komutasında bir ordu gönderen Halife nezdinde girişimlerde bulundu.⁴⁴ Çünkü Tahir b. Muhammed, dedesi Amr b. Leys'in esir edilişinden sonra onun ordusu tarafından lider seçilmiş ve Fars'ı ele geçirmiş, Halife'nin buradaki valisini kovmuştu. Ardından da Tahir b. Muhammed, Ehvaz üzerine hareket etmişti. Bunun üzerine Halife, Amr b. Leys karşısında elde ettiği zafer nedeniyle İsmail b. Ahmed'e tebrik için hediyeler gönderdiği sırada ondan Tahir b. Muhammed üzerine bir ordu göndermesini istemişti. İsmail b. Ahmed de bir mektupla Tahir b. Muhammed'e üzerine bir sefer düzenleyebileceği uyarısında bulunmuştu. Bunun üzerine Tahir b. Muhammed, İsmail b. Ahmed'e hediyeler göndererek bağlılığını bildirmiş ve Halife yanında affedilmesi ve Sistan'ın kendisine bırakılması yolunda aracılık yapmasını istemişti. İsmail b. Ahmed, Tahir'in bu isteğini yerine getirerek Halife'den onun affedilmesi dileğinde bulundu. Halife de İsmail b. Ahmed'in dileği üzerine Sistan'ı Tahir'e bıraktı.⁴⁵ Böylece İsmail b. Ahmed, Amr b. Leys sonrasında geride kalan Saffâroğullarını da kontrolü altına almış oldu. Saffâroğulları, ona bağımlı hale geldi.

Sonuç olarak güçlü olanın yanında yer alma geleneğine uyan Halife Mu'tezid, Amr b. Leys'in yerine İsmail b. Ahmed'i Horasan valisi tayin etti. Amr b. Leys'in elindeki tüm bölgeleri ona verdi.⁴⁶ Horasan, Sistan, Mazenderan, Rey ve İsfahan'a kadar tüm bölge İsmail b. Ahmed'e bağlandı.⁴⁷ Yalnız bu tayin sadece mevcut ortamın kabullenilmesinden ibaretti. Sâmânogullarına herhangi bir toprak kazandırmadı. Topraklar doğrudan askerî yolla elde edildi. Fakat Halife tarafından onaylanması, Abbasî Devleti'ne bağlı halkın üzerinde Sâmânogullarının nüfuzunun pekişmesine yol açtı.

⁴⁰ Taberî, X, 83; Nüveyrî, XXV, 335; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 5824.

⁴¹ Narşahî, 122.

⁴² Narşahî'nin eserinde Amr b. Leys'in, İsmail b. Ahmed ile savaştığı yıl 288/901 olarak nakledilmesine rağmen öldürüldüğü yıl 280/893 şeklinde kaydedilmiştir. Bunun bir istinsah hatası olduğu anlaşılmalıdır. Bkz. Narşahî, 122.

⁴³ Taberî, X, 88.

⁴⁴ Safedî, IX, 89.

⁴⁵ Mirhond, *Ravzatü's-Sağâ*, IV, 7.

⁴⁶ Taberî, X, 77; İbnü'l-Esîr, VI, 95 vd., 516; Gerdizî, 12 vd.; Narşahî, 123.

⁴⁷ Mirhond, *Ravzatü's-Sağâ*, IV, 12; Mirhond, *Samarides*, 11.

Diğer taraftan da Halife'nin Horasan ve Mâverâünnehir'de bu yolla nüfuzunun sürmesini sağladı. Bununla birlikte Halife Mu'tezid'in Amr b. Leys'e başlangıçta resmen destek vermek zorunda kaldığı halde gönlünün İsmail b. Ahmed'den yana olduğu ve Amr b. Leys'in yenilgisinden büyük mutluluk duyduğu nakledilmektedir. Horasan valiliğini İsmail b. Ahmed'e zoraki değil, seve seve verdiği belirtilmektedir. Hatta savaş öncesinde Halife'nin İsmail b. Ahmed'e gizlice haber göndererek Amr b. Leys ile savaşmasını istediği kaydedilmektedir.⁴⁸ Amr b. Leys'i teslim alan Halife Mu'tezid onu getiren Eşnas ve Abdullah b. Feth aracılığıyla 288/901 yılında İsmail b. Ahmed'e deve, mücevherlerle süslenmiş altın taç ve kılıcın yanı sıra pek çok hediye ve üç milyon dirhem gönderdi. Para miktarının muhtemelen dirhem cinsinden on milyon olduğu, Halife'nin bu miktarın bir kısmını Bağdat'tan, geri kalanını ise Cebel valilerinden temin ettiği rivayet edilmektedir.⁴⁹

3. Zeydîlerle Mücadele

İsmail b. Ahmed, Saffâroğullarını ortadan kaldırdıktan sonra daha önce Tahiroğullarına bağlıyken zaafa düştükleri sırada hicrî üçüncü yüzyılın ikinci yarısının başlarında Zeydîlerin eline geçen Taberistan'⁵⁰ da hakimiyeti altına alma imkanına kavuştu. Amr b. Leys'in esir düştüğünü öğrenen Zeydîlerin lideri Muhammed b. Zeyd, otorite boşluğu doğduğunu düşündüğü Horasan'a hakim olabilmek için harekete geçti. Cürcan'a girerek Taberî ve İbn Kesîr'in rivayetine göre 287/900 yılında burada karargah kurdu. İsmail b. Ahmed, Cürcan'ı kendisine bıraktığını açıklayarak onu tüm Horasan'a hakim olma girişiminden vazgeçmesi konusunda uyardı. Fakat yirmi bin kişilik ordusuna güvenen Muhammed b. Zeyd, bu konudaki ısrarını sürdürdü. Bunun üzerine İsmail b. Ahmed, Muhammed b. Harun komutasında üç bin kişilik bir orduyu Muhammed b. Zeyd'e karşı gönderdi. İki taraf arasında Cürcan Kapısı'nda 5 Şevval 287/3 Ekim 900 tarihinde çıkan çatışmada başlangıçta Muhammed b. Harun geçici bir bozgun yaşadıysa da kısa zamanda toparlanarak Muhammed b. Zeyd'i yenilgiye uğrattı. Savaş sırasında pek çok askeriyile birlikte Muhammed b. Zeyd de öldürüldü. Muhammed b. Zeyd'in oğlu Ebu'l-Hüseyn Zeyd ise esir edildi. Netice itibarıyla İsmail b. Ahmed, Muhammed b. Zeyd'in Tahiroğullarının elinden aldığı Taberistan'ı da topraklarına kattı.⁵¹

⁴⁸ Nizâmü'l-Mülk, 14; Kazvinî, *Târîh-i Gazâde*, İran, 1339, 335; Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, IV, 6; *Târîh-i Sistan*, 255.

⁴⁹ Taberî, X, 84.

⁵⁰ Geniş bilgi için bkz. Kurt, 103-110.

⁵¹ Taberî, X, 81 vd.; İbnü'l-Esîr, VI, 96 vd.; İbn İsfendiyar, 191-195; Safedî, III, 81; <http://www.alwaraq.com>, (12.12.2002), 597; İbn Kesîr, XI, 83; Hamza el-İsfahânî, 181; Mar'aşî, *Târîh-i Taberistan ve Rûyân ve Mâzenlerân*, haz. Bernhard Dorn, Petersburg, 1850, 299 vd.

İsmail b. Ahmed, Taberistan ve Cürcan'ın yönetimini Muhammed b. Harun'a bıraktı. Fakat çok geçmeden Muhammed b. Harun, bağımsızlık arayışı içine girdi. İsmail b. Ahmed'in emirlerini dikkate almamaya başladı. Zeydîlerin yeni lideri Seyyid Nâsır-ı Kebîr'e bağlılığını açıkladı. Bu arada 289/902 yılında Rey'de hilafet ordusuyla da çatışmaya girdi. Bu sırada Halife'nin komutanını, kardeşi ve oğluyla birlikte öldürüp Rey'i ele geçirdi. Taberistan'daki bazı yerli yöneticilerle de ayaklanma konusunda işbirliği yaptı. Bu gelişmeler üzerine Halife el-Müktefi 290/903 yılında Rey'in yönetimini de İsmail b. Ahmed'e bıraktı. Ondan Muhammed b. Harun'u ortadan kaldırmasını istedi. Bunun üzerine İsmail b. Ahmed, Muhammed b. Harun'u ele geçirmek için girişimlerde bulundu. Sonuçta İsmail b. Ahmed'in komutanlarından Bars⁵² et-Türkî el-Kebîr tarafından yakalanarak 290/903 yılı Şaban ayında Buhârâ'ya getirildi. Burada hapsedilen Muhammed b. Harun iki ay sonra öldü.⁵³ Kazvinî, Muhammed b. Harun'un Halife el-Müktefi'ye isyan ettiğini ve onun gönderdiği bir ordu tarafından ortadan kaldırıldığını nakletmektedir.⁵⁴ Fakat Horasan bölgesinin İsmail b. Ahmed'e bağlı bulunduğu dikkate alındığında diğer kaynaklarda belirtildiği gibi Halife'nin İsmail b. Ahmed aracılığıyla müdahale etmiş olması daha muhtemel gözükmektedir. Nitekim Mirhond, İsmail b. Ahmed'in Rey'e vali olarak yakınlarından Ebû Salih Mansur b. İshak'ı gönderdiğini ve bu şahsın burada altı yıl boyunca görev yaptığını belirtmektedir.⁵⁵

Sonuç

Netice itibarıyla Horasan'da Tahiroğullarının mirasçısı Sâmânoğulları oldu. Frye'nin de belirttiği gibi, Sâmânoğullarının zaman zaman hediyeler ve sembolik miktarda vergi göndermekle birlikte Saffâroğullarından daha düzenli vergi ödediklerine dair kaynaklarda herhangi bir kayıt göze çarpmamaktadır.⁵⁶ Bu durum Sâmânoğullarının Mâverâünnehir'in yanı sıra Horasan'da da tek hakim güç haline geldiğinin bir göstergesidir.

İsmail b. Ahmed'in bu başarısının arkasında birleştirici ve ilkeli oluşunun, halka karşı sorumlu bir devlet adamı bilinciyle ve cömert davranmasının rolü bulunmaktadır. Nitekim rivayete göre, İsmail b. Ahmed dindar ve örnek

⁵² İbn Haldun, Bars adını Fars şeklinde kaydetmektedir. İbn Haldun, III, 355; <http://www.alwaraq.com>, (12.12.2002), 2157.

⁵³ Nüveyrî, XXV, 336; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 5824 vd.; İbn İsfendiyar, 196 vd.; Mar'aşî, 301 vd. İbn Kesir, Muhammed b. Harun'un İsmail b. Ahmed'e isyanı da, ele geçirilmesi de 289/902 yılında gerçekleşmiş gibi nakletmektedir. Bkz. İbn Kesir, XI, 95.

⁵⁴ Kazvinî, 337.

⁵⁵ Mirhond, *Samarides*, 11 vd.

⁵⁶ Frye, *Bihârâ*, 77.

bir hükümdardı. İsmail'den hemen hemen iki asır sonra hüküm süren Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk, ondan övgü dolu ifadelerle bahsetmektedir. İsmail b. Ahmed'in halkın derdini dinlemek için karlı ve soğuk havalarda bile atına binip yalnız başına Buhârâ'nın ana meydanına gitmeyi ve öğle vaktine kadar orada bulunmayı alışkanlık haline getirdiğinden söz etmektedir. Nizâmü'l-Mülk'e göre, İsmail b. Ahmed bu uygulamayı kendisine ya da sarayına hiçbir şekilde ulaşımayan fakir veya yoksul kimseler bulunduğunu düşündüğünden dolayı yapmaktaydı. Bu tip insanlar İsmail'i daima meydanda bulabilir ve maruz kaldıkları yanlışlıkları düzeltmesi için ona hallerini arz edebilirlerdi.⁵⁷

İlgili bütün kaynaklarda İsmail b. Ahmed'in yönetici olarak sahip bulunduğu olgun nitelikler büyük övgüyle anlatılmakta, onun ideal bir yönetici olduğuna dikkat çekilmektedir. Şafiî fakihlerinden olan Muhammed b. Nasr gibi âlimlere gösterdiği saygı nedeniyle övülmektedir.⁵⁸ Zehebî, Muhammed b. Nasr'dan bütün eserlerini dinlediğini nakletmektedir.⁵⁹ Sem'ânî, İsmail b. Ahmed'in, döneminin âlim şahsiyetleri arasında saydığı babası Ahmed b. Esed'den rivayetlerde bulunduğunu nakletmektedir.⁶⁰ İbn Mâkûlâ ise ayrıca İsmail b. Ahmed'in hadis âlimi olduğunu kaydetmektedir.⁶¹ Yine Zehebî, İbn Huzeyme ve başkalarının ondan rivayette bulunduğunu belirtmektedir.⁶² Bundan onun iyi bir dinî eğitim aldığı anlaşılmaktadır.

Tahiroğullarının mirasçısı olarak hem Horasan'da hem de Mâverâünnehir'de devletinin barış ve güvenliğini sağlamış bulunan İsmail b. Ahmed, şehir surlarının bakım ve onarımının yapılabilmesi için alınan ağır vergileri ve ücretsiz çalışma zorunluluğunu kaldırdı. Narşahî'nin rivayetine göre yaşadığı müddetçe halka Buhârâ Suru'nun, kendisi olacağı teminatını verdi.⁶³

Bibliyografya

- Barthold, Vasiliy Viladimir, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye*, haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990.

⁵⁷ Nizâmü'l-Mülk, 16.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, VI, 118; <http://www.alwaraq.com>, 2319 (01.10.2002); Nüveyrî, XXV, 337 vd.; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 5822.; Ebu'l-Fida, *el-Mubtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Mısır, 1325, II, 50; <http://www.alwaraq.com>, (11.12.2002), 340.

⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtu'l-Meşâbir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdu's-Selam Tedmürî, Beyrut, 1988, XXII, 109.

⁶⁰ Sem'ânî, III, 201; <http://www.alwaraq.com>, (4.12.2002), 1035.

⁶¹ İbn Mâkûlâ, V, 149; <http://www.alwaraq.com>, (10.12.2002), 798.

⁶² Zehebî, *Siyerü A'lâm'in Nübelâ*, thk. Şuayib el-Arnâvut-Ekrem el-Bûşî, Beyrut, 1984 XIV, 154.

⁶³ Narşahî, 56.

- Bosworth, C.E., "Tâhirids and Saffârids", *The Cambridge History of Iran*, ed. R.N. Frye, (Cambridge, 1975), IV, 90-135.
- Ebu'l-Fida, Melikü'l-Müeyyed İsmail (732/1331) *el-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beyler*, Mısır, 1325.
- Frye, R. Nelson, "The Sâmânids ", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge, 1975, IV, 136-161.
- Frye, R. Nelson, *The Golden Age of Persia*, London, 1977.
- Frye, R. Nelson, *Orta Çağın Başarıları Buhârâ*, trc. Hasan Kurt, Ankara, 2000.
- Gerdizî, Ebû Said Abdülhay b. Dahhak, *Târîh-i Gerdizî*, Tahran, 1327.
- Hamza el-İsfahânî, Hasan (IV./X. asır), *Târîhu Sirü Mulûkî'l-Arz ve'l-Erriya*, Beyrut, trz.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405) *el-İber*, yy., trz.
- İbn İsfendiyar, Muhammed b. Hasan (VII./XIII. asır), *Abridged Translation of the History of Tabaristan*, trc. E.G.Browne, M.A., M.B., Leiden, 1905.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kahire, 1933.
- İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah (475/1095), *el-İkmâl*, tlk. Abdurrahman b. Yahya, Haydarabad, 1966.
- İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehasin Yusuf (874/1469), *en-Nücum'u-Zâhire fi Mulûkî Mısır ve'l-Kahire*, Kahire, 1932.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazzam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümm*, Beyrut, 1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Mısır, 1357.
- Kazvinî, Hamdullah b. Ebî Bekir b. Ahmed (730/1330), *Târîh-i Gazide*, İran, 1339.
- Köprülü, Fuat, *Sâmân Oğulları*, "Türk Tarihinin Ana Hatları" eserinin müsveddeleri No: 53.
- Kurt, Hasan, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tabiroğulları*, Ankara, 2002
- Mar'aşî, Zahîru'd-Din b. Seyyidü'd-Din (IX./XV.asır) *Târîh-i Taberistan ve Rûyân ve Mâzenderân*, haz. Bernhard Dorn, Petersburg, 1850.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *Murâcu'z-Zehab ve Meâdirü'l-Cezer*, thk. M.Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, trz.
- Mirhond, *Histoire Des Samanides* (Farsça metin kısmı), haz. M. Defremery, Paris, 1845.
- Mirhond, *Ravzatü's-Safâ*, Lucknow, 1913.
- Muheyimîd, Ali b. Salih, "Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları" çev. Ali Aksu, http://www.cumhuriyet.edu.tr/akademik/fak_ilahiyat/der51/15.htm (18.9.2002).
- Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer (348/959), *Târîhu Buhârâ*, thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî, Mısır, trz.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyaset-Nâme*, haz.M.Altay Köymen, Ankara, 1999.
- Nöldeke, Theodore, *Sketches From Eastern History*, Beyrut, 1963.
- Nüveyrî, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvehhab (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Furuû'l-Edeb*, thk. M. Cabir Abdu'l-Âl el-Hînî, Kahire, 1984.
- Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, haz. Albert Dietrich, Stuttgart, 1991.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed (562/1167), *el-Ersab*, tlk. Abdullah Ömer el-Bârudî, Beyrut, 1988.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'r-Rûsül ve'l-Mülûk*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, trz.
- *Târîh-i Sistan*, haz. Meliku's-Şuara Behar, Tahran, trz.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, thk. Şuayib el-Arnâvut-Ekrem el-Büşî, Beyrut, 1984.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdu's-Salam Tedmürî, Beyrut, 1988.